

УДК 316.6:159.922.62

Методологічні підходи до визначення структури та показників адаптаційного потенціалу особистості

Завацька Н. Є.

В статье показано, что ведущим социально-психологическим фактором социальной реадaptации личности выступает ее адаптационный потенциал. Критерии снижения адаптационного потенциала лиц зрелого возраста включают такие показатели интраперсональных составляющих: неадекватность самооценки, несбалансированность локуса контроля, повышенную агрессивность, фрустрационную напряженность, эмоциональную неустойчивость, экстрапунитивную направленность реакций в ситуации фрустрации преимущественно эгозащитного типа, дезинтеграцию между потребностью в достижении главных жизненных ценностей и возможностью их достижения в реальности, доминирование избегающей мотивации, наличие акцентуаций характера или психопатии. Показателями интерперсональных составляющих, снижающих адаптационный потенциал лиц зрелого возраста, являются: недостаточность психологической (эмоциональной, когнитивной) и инструментальной поддержки, ограниченная социальная сеть поддержки, низкий уровень социальной интеграции. Ключевые слова: личность, зрелый возраст, адаптационный потенциал, социальная дезадаптация, социальная реадaptация.

У статті показано, що провідним соціально-психологічним фактором соціальної реадaptації особистості виступає її адаптаційний потенціал. Критерії зниження адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку включають такі показники інтраперсональних складових: неадекватність самооцінки, незбалансованість локусу контролю, підвищену агресивність, фрустраційну напруженість, емоційну нестійкість, екстрапунітивну спрямованість реакцій в ситуації фрустрації переважно егозахитного типу, дезінтеграцію між потребою в досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності, домінування уникає мотивації, наявність акцентуацій характеру або психопатії. Показниками інтерперсональних складових, що знижують адаптаційний потенціал осіб зрілого віку, є: недостатність психологічну (емоційну, когнітивної) та інструментальної підтримки, обмежена соціальна мережа підтримки, низький рівень соціальної інтеграції. Ключові слова: особистість, зрілий вік, адаптаційний потенціал, соціальна дезадаптація, соціальна реадaptація.

In the article it substantiates that the leading socio-psychological factor of social readaptation of the personality is their adaptation potential. It is cleared up that criteria of lowering the adaptation potential include such indices of interpersonal components as not being adequate of self-appraisal, unbalanceness of lokus of control, hightened aggressiveness, frustrating tensity, emotional instability, the advantage of self-defeuding type of reaction on the situation of frustration in combination with an extrapunitive direction, deintegration between the necessity in achieving the main life values a possibility of achieving them in reality, the advantage of avoiding motivation, accentuation and psychopathy. The indices of interpersonal components which lower the personality's potential are the following: the lack of psychological (emotional, cognitive) and instrumental support, limited social network of maintenance, low level of social integration. Key words: personality, mature adult, adaptation potential, social dezadaption, social readaptation.

В умовах постійних соціально-економічних змін, характерних для сьогодення, коли, фактично, йдеться про реадaptацію особистості протягом усього життя, особливої ваги набувають адаптаційний потенціал людини. Такий потенціал особистості є особливо значущими за різкої зміни умов життя, зокрема, після повернення з місць позбавлення волі; у осіб, які перебувають у стадії ремісії від психотропних речовин; у військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, чи повернення після участі у збройних конфліктах [1; 3; 4; 11]. Однак, традиційні можливості впливу на адаптаційний потенціал таких осіб, розроблені в сучасній психологічній науці, є досить обмеженими в силу специфіки осіб зрілого віку з сформованими установками, поглядами, соціальним досвідом тощо [1; 5; 8; 10].

У зв'язку з цим, важливість сприяння розвитку адаптаційних можливостей особистості зрілого віку в кризових умовах життя, з одного боку, а з іншого – необхідність підключення соціально-психологічних резервів такого розвитку, зумовлюють актуальність даного дослідження.

Мета дослідження – визначення структури адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку як чинника соціальної реадaptації.

Основні завдання дослідження полягали у виокремити діагностичні показники, що визначають рівні адаптаційного потенціалу у осіб зрілого віку з різним ступенем соціальної адаптації.

Проведений аналіз вивчення проблеми соціальної дезадаптації показав, що вона розглядається більшістю дослідників (Б.М. Алмазовим, О.І. Зотовою, Н.Ю. Максимовою, Л.Ф. Шестопаоловою та ін.) як порушення активного пристосування індивіда до умов соціального середовища внаслідок хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе і свої соціальні зв'язки, неадекватні засоби взаємодії, відсутність навичок спілкування тощо. Дослідники (С.А. Белічева, Е.В. Галажинський, О.Л. Гройсман, Л.В. Дзюбка та ін.) відзначають, що соціальна дезадаптація зумовлює збої у процесі оволодіння особистістю відповідної ролі при

входженні в нову соціальну ситуацію, набуття навичок спілкування, взаємодії та супроводжується незадоволенням особистості своїм статусом у групі, рівнем реалізації свого комунікативного потенціалу, зниженням самооцінки, розмиванням індивідуальності.

На основі аналізу праць (Б.С. Братуся, М.І. Єнікеєва, О.Г. Караяні, Л.О. Китаєва-Смика, П.А. Корчемного) з проблеми реадаптації (вторинної адаптації) осіб зрілого віку у кризові періоди її життя, встановлено, що дія дезадаптивних механізмів може проявитися особливо виразно і виділити загальну для вирішення кризи проблему ломки стереотипів і зміну системи цінностей. На думку О.О. Лазебної, С.Ф. Левіна, І.Г. Малкіної-Пих, Ф.С. Мжельського, Л.А. Пергаменщика саме процес реадаптації стосується цінностей, цілей, норм особистості та її потребнісно-мотиваційної сфери, які перебудовуються на протилежні за змістом, способами реалізації, адже процес реадаптації пов'язаний або з корінною перебудовою функціональних систем у цілому в особистості при екстраординарних обставинах або, як вважають Н.В. Тарабрина, Т.Р. Татидінова, С.В. Чермянін, О.М. Яковлев, з переходом зі стану адаптації у звичних умовах у стан адаптації в нових умовах, що відрізняються від попередніх умов життя й діяльності. Однак, недостатньо розкритою залишається проблема соціально-психологічних чинників соціальної реадаптації особистості, і насамперед, вплив на цей процес її адаптаційного потенціалу. Крім того, в умовах соціального середовища, яке трансформується, ступінь соціальної адаптації осіб зрілого віку досить низький, а в суспільстві набули значного поширення дезадаптаційні, деструктивні процеси, відмічається зростання негативних адаптацій (А.Г. Амбрумова, Л.Л. Бергельсон, В.В. Гульдан, Н.В. Конончук, Б.О. Сосновський). Проте, зазначені фактори впливають на всіх мешканців України, але процес соціальної адаптації відбувається по-різному. Тому враховуючи механізми адаптивних реакцій особи у відповідь на дію чинників середовища і виділяючи психологічні реакції на вплив середовища, доцільним є впровадження опосередкуючого дію цього механізму чинника соціальної реадаптації – адаптаційного потенціалу особистості. В ситуації вікової кризи, ускладненні умов життєдіяльності, цей чинник стає провідним, а рівень соціальної реадаптації безпосередньо пов'язаним з рівнем розвитку адаптаційного потенціалу особистості.

За даними досліджень (С.Ю. Добряка, Н.Л. Коновалової, А.Г. Маклакова, В.І. Медведева, С.Т. Посохової) під адаптаційним потенціалом розуміють сукупність якісно своєрідних індивідуально-психологічних властивостей, набір яких неоднаковий в різних дослідженнях. Висновок про стан особистісного адаптаційного потенціалу, який здійснюється на підставі аналізу рівневих характеристик цих властивостей, об'єднаних в групу, викликає складнощі зіставлення досліджень і виділення загальних властивостей, чинників і закономірностей формування адаптаційного потенціалу [2; 6; 7; 9]. Спостерігається суперечність між пояснювальною цінністю даного поняття і неоднозначністю його визначення. Так, адаптаційний потенціал особистості визначається Н.Л. Коноваловою як інтегруюча характеристика психічного здоров'я. Адаптаційний потенціал розглядається при цьому як сукупність внутрішніх чинників, що визначають ефективність адаптаційних змін, який залежить від багатьох конституціональних, природжених і придбаних чинників, що визначають структуру особистості, і який знаходиться в тісному взаємозв'язку з періодизацією розвитку особистості [2]. Поняття «адаптаційний потенціал» розглядається С.Ю. Добряком як синонімічне поняттю «адаптивність» і застосовується для позначення властивості, що виражає можливості особистості до психічної адаптації. Зміст адаптаційного потенціалу конкретизується в дослідженнях А.Г. Маклакова і наповнюється головним чином психофізіологічними і соціально-психологічними характеристиками, такими як нервово-психічна стійкість, яка виділяється як елемент поведінкової регуляції, комунікативні якості, моральна нормативність [6]. Проте, в таких тлумаченнях поза увагою залишається позитивний вплив на адаптаційний потенціал особистості її соціальних зв'язків, особливостей соціальної підтримки – задоволення специфічних соціальних потреб: у близькості, захисті, інформації, практичній допомозі, розрядці та заспокоєнні.

Інші дослідники (В.І. Медведєв, С.Т. Посохова) серед компонентів адаптаційного потенціалу виокремлюють біопластичний компонент, що відображає еволюційно закріплені доцільні форми життєдіяльності людини і природжені енергетичні ресурси. В цей компонент, зокрема, входять тілесна і біохімічна конституція, нейродинамічна організація з функціональною асиметрією і т.п. Разом з біопластичним компонентом, дослідники розглядають біографічний компонент адаптаційного потенціалу, в якому закладені способи взаємодії особи зі світом, накопичені і освоєні її сім'єю [7; 9]. Проте біопластичний компонент навряд чи можна визнати провідним в структурі адаптаційного потенціалу. В практиці відомі численні випадки, коли порушення фізичного резерву не заважало адаптуватися особі до себе, соціуму і інших умов навколишньої дійсності. З іншого боку, оскільки зміни адаптогенних ситуацій відбуваються стрімко і непередбачувано, то навряд чи біографічний потенціал може забезпечувати повну адаптованість особи протягом всього

життєвого шляху. Безперечно, в адаптаційному потенціалі закладена латентність адаптаційних здібностей, своєчасність і вектор реалізації яких залежать не тільки від активності особистості (за С.Т. Посоховою), а й від особливостей її зв'язків з соціумом, рівня соціальної підтримки.

Структурна модель адаптаційного потенціалу особистості представлена на рис. 1.

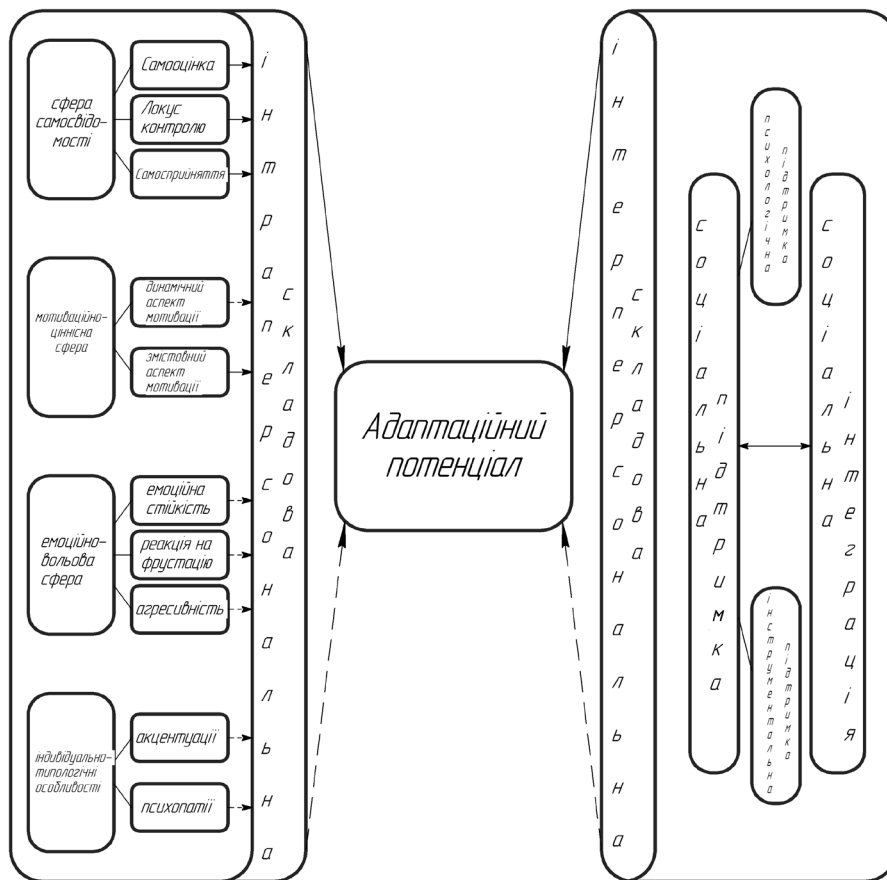

Рис. 1. Структурна модель адаптаційного потенціалу особистості

В запропонованій моделі адаптаційного потенціалу сферу самосвідомості особистості представляють такі компоненти: самооцінка, локус контролю та ступінь самоприйняття. Як відзначають дослідники, саме самооцінка займає істотне місце серед психологічних механізмів адаптації (О.І. Бондарчук, С.А. Будассі, Л.М. Корнеєва, А. О. Реан). Завищений рівень самооцінки обумовлює постановку мети вище реальних можливостей, ігнорування зворотнього зв'язку, зниження суб'єктивної можливості неспіху, мінімізацію зусиль для досягнення мети; потреба в зберіганні рівня самооцінки призводить до захисного ігнорування невдач, пояснення їх зовнішніми причинами, що послаблює стимул до їх подолання. Різко завищена самооцінка може створити на певному етапі діяльності зону постійних невдач, знижену професійну мотивацію. Наслідок заниженого рівня самооцінки – пасивність, страх відповідальності, схильність до постановки занадто легких завдань, заниження суб'єктивної можливості успіху, що дезорганізує вплив невдач. Результатом неадекватної самооцінки, звичайно, є неповна реалізація можливостей людини у діяльності, в окремих випадках – відмова від неї.

Не менш важливим є локус контролю – особистісний ресурс, на основі якого формується поведінка особи і залежить вибір варіанту адаптації до соціального середовища.

Здебільшого вважається (С.Ю. Алашеев, С.В. Биков, Д. Зіглер, Р. Лоу, Л. Хьелл та ін.), що особи з внутрішнім (інтернальним) локусом контролю проявляють більшу когнітивну активність, більш ефективно долають стрес і виявляють більш високий рівень соціальної адаптації, ніж екстернали. Визначальне значення в процесі соціальної адаптації особистості відіграють і такі функції сфери самосвідомості: забезпечення внутрішньої узгодженості особистості; уявлення про свої особистісні властивості, що є базою очікувань у відношенні самого себе. При цьому найбільш важливу роль відіграє процес зіставлення образів Я-реальне і Я-ідеальне. Дослідники (Л.І. Анциферова, Л.В. Верейна, Б.М. Коган, Є.Т. Соколова, В.В. Столін та ін.) відзначають, що самооцінка і ступінь самосприйняття, що є ядром саморегуляції і які визначають ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей, визначають продуктивність життєдіяльності в умовах кризи, а отже і успішність соціальної адаптації.

Дослідники (Ф.Б. Березін, А.Є. Лічко, Л.М. Собчик, І.В. Соловйов) виокремлюють провідну роль базисних індивідуально-типологічних особливостей як прогностично значущих

чинників соціальної адаптації. Розкриваючи вплив індивідуально-типологічних особливостей на ефективність адаптаційного процесу вони відзначають, що успішність адаптації залежить від потенційної схильності до дезадаптивних станів. Тому, такі особливості функціонування емоційно-вольової сфери як акцентуації характеру і психопатії можна розглядати як компоненти індивідуально-типологічної складової адаптаційного потенціалу особистості. Зокрема, низькі адаптаційні можливості мають представники сенситивного, психастеничного, астено-невротичного типу акцентуацій (О.В. Вітенберг, П.В. Кузнецов, С.О. Ларіонова). Як відзначають дослідники, представники цієї групи мають низьку нервово-психічну стійкість, у них відсутня адекватність самооцінки і адекватність сприйняття дійсності. Проте, за даними інших дослідників (Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна) при цих акцентуаціях рідко зустрічаються особи, які приймають наркотики або алкоголь. В групу ризику, як погано адаптовані, і такі, що потребують підвищеної уваги і створення умов для більш м'якого протікання адаптаційного процесу входять і носії психопатії, які, в першу чергу, мають такі особистісні риси: емоційне відчуження, поверховість відносин, егоцентричність та імпульсивність (Л.С. Баширова, В.І. Розов, Л.Ф. Шестопалова). Низький рівень комунікативних здібностей, прояви агресивності, підвищена конфліктність також перешкоджають успішному протіканню їх адаптаційного процесу (Н.В. Гузяєва, С.Б. Семичов, М.Г. Шурухнов).

У дослідженнях В.В. Бойко, С.О. Ларіонової, Н.І. Чуприкової показано, що емоційно-вольові особливості можуть забезпечувати прийняття рішення в проблемних ситуаціях. Вольова складова цього елемента представлена рівнем контролю над афектом і потягами (спонуканими). Вольова регуляція забезпечує автономність і незалежність поведінки від зовнішніх соціальних дій (неконформність); незалежність поведінки від власних емоційних імпульсів (контроль над афектом) та спонук (контроль над потягами). Співвідношення емоційного і вольового аспектів контролю як в одиничному поведінковому акті, так і в загальній поведінковій стратегії визначає планомірність, послідовність, автономність і цілеспрямованість активності особи, реакції на фрустрацію, рівень агресії, емоційну стійкість, рівень розвитку якої і забезпечує толерантність до стресу. Емоційно-вольова складова може виконувати функцію подвійного «контролю» над адаптаційним потенціалом в цілому, всіма його елементами. Отже, емоційно-вольову складову можна вважати самостійною складовою адаптаційного потенціалу, яка також визначає ефективність процесу соціальної реадaptaції особистості.

Встановлено, що психологічний зміст, особливості ціннісних орієнтацій та спрямованість мотивації являють собою як оцінку об'єктів соціальної реальності (В.В. Водзинська, Ю.М. Забродін, І.Ю. Истошин, Ф.С. Мжельський), так і певний тип оцінювально-орієнтованої діяльності в широкому колі суспільних цінностей (В.Г. Алексеева, О.Г. Асмолов, В.О. Ядов). Крім того, система ціннісних орієнтацій особистості як стійких утворень свідомості, змістовних компонентів світогляду, забезпечує відносно стійку спрямованість потреб і інтересів на певну ієрархію життєвих цінностей, послідовність лінії поведінки особистості, а соціально схвалювана ціннісно-орієнтована спрямованість може відігравати провідну роль в процесі соціальної адаптації особистості. Особливе місце в процесі психічної адаптації дослідники відводять мотивації досягнення успіху (Дж. Аткинсон, С.С. Занюк, Г. Мюррей, Ю.М. Орлов, К. Халл, Х. Хекхаузен). На їх думку, високий енергетичний потенціал надається найбільш важливому у діяльності, що потребує мобільності, швидкого входження в нові ситуації, освоєння нових навичок, дій в умовах, у яких кінцеві успіх чи невдача ще не визначилися і тісно пов'язані з індивідуальною активністю. Енергетичний потенціал значною мірою забезпечується виразністю і структурою мотивації досягнення. Переважання мотивації досягнення успіху над мотивацією запобігання невдачі сприяє й ефективній психічній адаптації, і успішності діяльності. Тому мотиваційно-ціннісна сфера (змістовний та динамічний аспекти мотивації) може розглядатися як складова адаптаційного потенціалу особистості.

Крім розглянутих інтраперсональних складових адаптаційного потенціалу важливою інтерперсональною складовою є соціальна підтримка. За даними досліджень (С.В. Волікової, Н.Г. Гаранян, А.Б. Холмогорової, Т.Ю. Юдеевої), дефіцит близьких підтримуючих міжособистісних відносин, формальні, поверхові контакти тісно пов'язані з ризиком виникнення різноманітних емоційних порушень та соціальної дезадаптації.

Отже, адаптаційний потенціал особистості доцільно представити як інтегральне утворення, що об'єднує інтраперсональні складові (сферу самосвідомості, індивідуально-типологічні особливості, емоційно-вольову та мотиваційно-ціннісну сферу особистості) та інтерперсональну складову – соціальну підтримку (психологічну, інструментальну) та особливості соціальної інтеграції.

Дослідження показників адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку проводилось на базі Центру психічного здоров'я та Центру зайнятості м. Луганська. Вибірка була представлена досліджуваними, які повернулися з місць позбавлення волі – 183 особи; досліджуваними, які позбулися залежності від психотропних речовин та перебувають у стадії ремісії – 207 осіб; досліджуваними з посттравматичними стресовими розладами (учасники бойових дій) – 164 особи; військовослужбовцями звільненими у запас або відставку – 238 осіб. На всіх етапах було обстежено 792 досліджуваних. Вік досліджуваних від 40 до 52 років.

Методика емпіричного дослідження була побудована таким чином, що стало можливим вивчити ті параметри, які, за нашими припущеннями, впливають на рівень адаптаційного

потенціалу особистості. Так, для вивчення показників інтраперсональних складових адаптаційного потенціалу досліджуваних, зокрема, для: а) визначення особливостей сфери самосвідомості: методика діагностики самооцінки (С.А. Будассі), методика діагностики локус-контролю (Дж. Роттера), методика діагностики інтраперсональних відносин (Т. Лірі); б) визначення особливостей індивідуально-типологічної та емоційно-вольової складових адаптаційного потенціалу: опитувальник Леонгарда-Шмішека, опитувальник 16 PF (Р. Кеттелла), тест фрустраційної толерантності (С. Розенцвейга), методика кольорового вибору (М. Люшера), тест Е. Вагнера; в) визначення особливостей змістовного аспекту мотиваційно-ціннісної сфери: методика вивчення ціннісних орієнтацій (співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах) О.Б. Фанталової, динамічних аспектів мотивації: мотиваційний тест (Х. Хекхаузена). Для вивчення показників інтерперсональної складової адаптаційного потенціалу досліджуваних, зокрема, для: а) визначення особливостей емоційної та інструментальної підтримки, соціальної інтеграції: опитувальник соціальної підтримки F-SOZU-22 (G. Sommer і T. Fydrich) в адаптації А.Б. Холмогорової та співавторів; б) виявлення наявних джерел підтримки, об'єму і характеру соціальних контактів, а також верифікації даних опитувальника соціальної підтримки відносно рівня емоційної та інструментальної підтримки використовувався: «Інтегративний опитувальник соціальної мережі», розроблений Т.В. Довженко.

Враховуючи показники самооцінки, локусу контролю, характерологічні особливості, рівень агресивності, рівень фрустраційної напруженості та емоційної стійкості, індикатор ефективності адаптації, напрямок та тип реакції у ситуації фрустрації, коефіцієнт соціальної адаптації (CGR), показники функціонування мотиваційно-ціннісної сфери, а також параметри соціальної підтримки була проведена диференціація рівнів адаптаційного потенціалу досліджуваних. Це дозволило виокремити високий, середній, низький та дуже низький рівень адаптаційного потенціалу.

Особи з високим адаптаційним потенціалом (23,8%) мають адекватну самооцінку з тенденцією к завищенню, а також значущий позитивний зв'язок між Я реальним та Я ідеальним ($r=0,79$; $p\leq 0,05$). Стійка і разом з тим досить гнучка самооцінка цих досліджуваних, яка за необхідності змінюється під впливом нової інформації, набутого досвіду, оцінок інших людей, є оптимальною як для особистісного зростання, так і для продуктивної діяльності. У досліджуваних переважає інтернальний локус контролю ($p\leq 0,05$). Показники рівня агресивності виявилися низькими – у межах $-0,64\pm 0,7$ балів. Високий індикатор ефективності адаптації ($0,4\pm 0,75$ балів) вказує на низьку фрустраційну напруженість та високу емоційну стійкість ($p< 0,01$). Осіб з високим адаптаційним потенціалом відрізняє відсутність явних акцентуацій характеру та психопатій ($\phi=2,08$; $p\leq 0,01$). У ситуації фрустрації переважно інтропунітивні реакції ($I>M>E$) необхідно-наполегливого типу ($NP>OD>ED$) ($p\leq 0,05$). У осіб з цим рівнем адаптаційного потенціалу високий коефіцієнт соціальної адаптації CGR – $55\pm 4,5\%$ ($\phi=1,61$; $p\leq 0,05$). Щодо змістовного та динамічного аспектів мотивації, то співвідношення цінностей в різних життєвих сферах і доступності щодо їх досягнення відповідає нормативним показникам ($33,0\pm 0,4$), і вказує на певне задоволення життєвою ситуацією та перевагу мотивації досягнення ($p\leq 0,01$). Особи з високим адаптаційним потенціалом мають високий рівень соціальної інтеграції та розвинуту соціальну мережу підтримки; відзначається висока емоційна та інструментальна підтримка ($\phi=1,56$; $p\leq 0,05$).

Досліджувані (33,9%) з показниками адаптаційного потенціалу середнього рівня мають неадекватну самооцінку, а коефіцієнт кореляції ($r=0,41$; $p\leq 0,05$) свідчить про слабкий незначний зв'язок між уявленнями осіб про якості свого ідеалу та про свої реальні якості. Локус суб'єктивного контролю переважно екстернальний ($p\leq 0,05$). Цих осіб відрізняють виражені ($15\pm 2,2$ бали) акцентуації характеру (за збудливістю, циклотимнією, застриванням) ($\phi=1,61$; $p\leq 0,05$). Рівень агресивності досліджуваних підвищений ($1,23\pm 0,4$ бали). У ситуації фрустрації спрямованість реакцій представлена як екстрапунітивними, так і інтрапунітивними реакціями ($E\geq I>M$) переважно з фіксацією на перешкоді ($OD>NP>ED$) ($p\leq 0,01$). Зниженими є коефіцієнт соціальної адаптації на рівні $45\pm 3,5\%$ (при нормі $\geq 60\%$). Середній показник індикатору ефективності адаптації ($1,05\pm 0,5$ балів) вказує на середню фрустраційну напруженість та вищу за середню емоційну стійкість ($p< 0,01$). Дані функціонування мотиваційно-ціннісної сфери виявили середній рівень ($42,4\pm 1,7$) дезінтеграції між цінністю та доступністю в різних життєвих сферах, що вказує: бажання переважають над можливостями їх реалізації. Низькими є показники мотивації досягнення (6 ± 2 бали) ($p\leq 0,05$). Соціальна мережа підтримки виявилася обмеженою з низьким рівнем емоційної підтримки ($\phi=1,56$; $p\leq 0,05$).

Особи (29,5%) з низьким рівнем адаптаційного потенціалу мають неадекватну та нестійку самооцінку, що змінюється за найменших впливів та нечітке, недиференційоване уявлення про своє ідеальне Я та Я реальне ($r=0,36$; $p\leq 0,05$). Переважає екстернальний локус контролю ($p\leq 0,01$). Досліджуваних з низьким рівнем адаптаційного потенціалу відрізняють виражені акцентуації характеру (21 ± 3 бали) та наявність психопатій ($\phi=1,61$; $p\leq 0,05$). Вищий за середній рівень агресивності ($1,85\pm 0,8$ балів) вказує на нестриманість у поведінці, низький контроль агресивних тенденцій. У ситуації фрустрації переважають екстрапунітивні реакції ($E>M>I$) з фіксацією на перешкоді та самозахисні ($OD>ED>NP$) ($p\leq 0,05$). У досліджуваних майже вдвічі знижений коефіцієнт соціальної адаптації CGR – на рівні $32\pm 4,6\%$ ($\phi=2,16$; $p\leq 0,01$). У цих осіб вища за середню фрустраційна напруга та низька емоційна стійкість, що впливає на низький індикатор ефективності їх адаптації ($2,01\pm 0,47$ балів) ($p< 0,01$). Дані змістовного аспекту мотивації вказують на стан фрустрації і наявність

значних труднощів у досягненні ціннісних об'єктів. Значно підвищений ($56,2 \pm 1,2$) коефіцієнт дезінтеграції в мотиваційно-ціннісній сфері ($p \leq 0,05$). Дані динамічного аспекту мотивації вказують на перевагу унікаючої мотивації натомість мотивації досягнення ($p \leq 0,01$). Відзначаються порушення міжособистісних стосунків, значно обмежена соціальна мережа підтримки. Наявний дефіцит близьких довірливих зв'язків, низький рівень емоційної підтримки та соціальної інтеграції ($\phi = 1,62$; $p \leq 0,05$).

Досліджувані (12,8%) з дуже низьким адаптаційним потенціалом мають неадекватну та нестійку самооцінку ($r = 0,36$; $p \leq 0,05$). Їх відрізняє екстернальний локус суб'єктивного контролю ($\phi = 2,07$; $p \leq 0,01$). Виражені мозаїчні акцентуації характеру та психопатії проявляються в стійкій дезадаптивній поведінці. Високий рівень агресивності ($2,82 \pm 0,3$) свідчить про емоційну нестабільність, конфліктність. У ситуації фрустрації переважають екстрапунітивні реакції ($E > M > I$) (переважно з фіксацією на самозахисті – $ED > OD > NP$) за рахунок значного зниження інтрапунітивних реакцій ($p \leq 0,05$). Суттєве зниження коефіцієнта соціальної адаптації ($23 \pm 3,5\%$) вказує на низький рівень адаптивних можливостей і несприятливий прогноз соціальної реадптації досліджуваних ($\phi = 2,28$; $p \leq 0,01$). Переважає висока фрустраційна напруга та низька емоційна стійкість, співвідношення яких визначає низький індикатор ефективності адаптації ($3,25 \pm 0,25$ балів) ($p < 0,01$). Показники функціонування мотиваційно-ціннісної сфери (індекс розходження між цінністю та доступністю – $66,3 \pm 2,1$) вказують на стійкий, глибокий внутрішній конфлікт (при $\Psi > D$); або стан внутрішнього вакууму, внутрішньої спустошеності, зниження потягів до діяльності при $D > \Psi$. При заниженій мотивації досягнення – високі (8 ± 2 бали) показники мотивації запобігання невдач. У досліджуваних виражені порушення соціальної інтеграції, майже відсутня соціальна підтримка (як емоційна, так і інструментальна) ($\phi = 1,57$; $p \leq 0,05$).

Аналіз розподілу досліджуваних за рівнем адаптаційного потенціалу наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за рівнем адаптаційного потенціалу

Групи досліджуваних	Кількість досліджуваних відповідно до рівня адаптаційного потенціалу									
	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень		Дуже низький рівень		Всього	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Особи, звільнені у запас або відставку	104	19,9	43	8,2	17	3,3	-	-	164	31,4
Учасники бойових дій	12	2,3	67	12,8	29	5,5	-	-	108	20,6
Особи у стадії ремісії від алкогольної залежності	8	1,6	37	7,1	32	6,1	13	2,5	90	17,3
Особи у стадії ремісії від наркотичної залежності	-	-	12	2,3	19	3,7	11	2,1	42	8,1
Особи, які повернулися з місць позбавлення волі	-	-	18	3,5	57	10,9	43	8,2	118	22,6
Всього	124	23,8	177	33,9	154	29,5	67	12,8	522	100

Як видно з таблиці 1, високий рівень адаптаційного потенціалу виявили чоловіки, звільнені у запас або у відставку та учасники бойових дій, що, насамперед, можна пояснити високим ступенем їх соціальної адаптації. Середній та низький рівень адаптаційного потенціалу, крім цих груп досліджуваних, у осіб, які повернулися з місць позбавлення волі та чоловіків, які позбулися алкогольної чи наркотичної залежності і перебувають у стадії ремісії, що, на нашу думку, і надало їм можливість позбутися адикції від психотропних речовин, не зважаючи на тотальний ступінь соціальної дезадаптації в минулому у більшості з них. Дуже низький рівень адаптаційного потенціалу показали особи, які перебувають у стадії ремісії від алкогольної чи наркотичної залежності та колишні ув'язнені, що, на нашу думку, пов'язано з деструктивним ступенем соціальної дезадаптації цих досліджуваних.

Таким чином, зважаючи на механізми адаптивних реакцій особи у відповідь на вплив соціального середовища доцільним є включення опосередкуючого чинника соціальної реадптації – адаптаційного потенціалу особистості. Адаптаційний потенціал особистості ми визначаємо як інтегральне утворення, що об'єднує інтраперсональні (певні параметри функціонування сфери самосвідомості, емоційно-вольової, мотиваційно-ціннісної сфери та індивідуально-типологічні особливості) та інтерперсональні (соціальну підтримку та особливості соціальної інтеграції) складові. З'ясовано, що критерії зниження адаптаційного потенціалу включають такі показники інтраперсональних складових: неадекватність самооцінки, незбалансованість локусу контролю, підвищену агресивність, фрустраційну напруженість, емоційну нестійкість, перевагу егозахисного типу реакцій на ситуацію фрустрації у поєднанні з екстрапунітивною спрямованістю, дезінтеграцію між потребою в досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності, перевагу унікаючої мотивації, наявність акцентуацій або психопатії. Показниками інтерперсональних складових, які знижують адаптаційний потенціал особистості є: недостатність психологічної (емоційної, когнітивної) та інструментальної підтримки, обмежена соціальна мережа підтримки, низький рівень соціальної інтеграції. Показники цих критеріїв дозволили виокремити рівні адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку з різним ступенем соціальної адаптації.

Література

1. Кокун О. М. Аналіз поняття адаптаційних можливостей людини / О. М. Кокун // Проблеми заг. та пед. психол. : Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Гнозис, 2002. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 137–140.
2. Коновалова Н. Л. Предупреждение нарушений в развитии личности при психологическом сопровождении школьников : монография / Н. Л. Коновалова. – СПб. : СПб ГУ, 2000. – 229,[3] с.
3. Коржова Е. Ю. Жизненные ситуации и стратегии поведения / Е. Ю. Коржова // Психологические проблемы самореализации личности / Под ред. А. А. Крылова, Л. А. Коростылёвой. – СПб. : СПб ГУ, 1997. – С. 75–88.
4. Лактіонов О. М. Екологічне підґрунтя соціалізації особистості / О. М. Лактіонов, Н. П. Крейдун // Актуальні проблеми психол. : Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 7. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 320–329.
5. Ларионова С. А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика / С. А. Ларионова. – Белгород : БелГУ, 2002. – 197 с.
6. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 16–24.
7. Медведев В. И. О проблеме адаптации // Компоненты адаптационного процесса / Под ред. В. И. Медведева. – Л. : Наука, 1984. – С. 3–16.
8. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К. Н. Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 184 с.
9. Посохова С. Т. Психология адаптирующейся личности / С. Т. Посохова. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 240 с.
10. Швалб Ю. М. Теоретические проблемы структурирования сфер жизнедеятельности личности / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психол. : Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2007. – Т. 7. – Вип. 10. – С. 439–450.
11. Шестопалова Л. Ф. Особенности социально-психологической адаптации ветеранов боевых действий в Афганистане (медико-психологические аспекты) / Л. Ф. Шестопалова // Укр. мед. альманах. – 2000. – Т. 2, № 2. – С. 183–185.